

UOT:94.(479.24).

**GƏNCƏ (YELİZAVETPOL) QUBERNİYASININ MƏKTƏBLƏRİ
(1915-1916-ci illər)**

dosent Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu, Mursalqulov İlqar Hətəm oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə filialı

Shelalegdu@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının məktəblərinin 1915-1916-cı tədris ilində fəaliyyəti geniş tədqiq edilmiş, maddi və pedaqoji xüsusiyyətləri, təşkili ilk dəfə ətraflı verilmişdir. Çoxsaylı elmi mənbələr, həmçinin arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilən dövrdə Gəncədə fəaliyyət göstərmiş məktəblərdə tədrisin keyfiyyəti, pedaqoji heyətin tərkibi kimi mühüm məsələlər öyrənilmişdir. Məqalədə XX əsrin əvvəllərində bölgədə təhsil sisteminin inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri elmi əsaslarla araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: Təhsil, məktəb, quberniya, Yelizavetpol (Gəncə), islahat.

Ключевые слова: образование, школа, губерния, Елизаветпольская (Гянджинская) реформа.

Key words: education, school, province, Elizavetpol (Ganja) reform.

Quberniya 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı ilə yaradılmış. Quberniyanın əhalisi 1275, 131 nəfər (kişi 676377, qadın 598754) olmuş. Əhalinin 1119,087 (87,76%) kəndlərdə yaşayırdı. Əhalinin 783065 (61,41%) nəfəri azərbaycanlı, 36957(7,90%) rus və s. idi (10 səh. 388-391). Yelizavetpol quberniyasının 4 rayonu üzrə 1875-ci il üzrə kənd məktəbləri haqqında təlimata və qeyri-rus xalqlar olmayan üçün 1870-ci il qaydalarına uyğun olaraq cəmi 2 (iki) sinifli 29 şəhər məktəbi, 1 (bir) 8 sinifli 11 ibtidai məktəb (1-ci rayon üzrə 2; 3-cü rayonu üzrə 2; 2 (ikinci) rayon üzrə 7 ibtidai) var idi. Dördüncü (4) rayonda bu tipli (bir sinifli) ibtidai məktəb yox idi. Deməli dörd (1, 3, 4, 2) rayon üzrə 1875 və 1870-ci il təlimatı qaydaları əsasında iki sinifli 29, bir (1) sinifli 11 ibtidai şəhər məktəbi, cəmi 40 ibtidai məktəb mövcud idi.

Kənd məktəblərindən yuxarıda göstərilən təlimatı qaydalara əsasən 2 (iki) sinifli 4 rayon üzrə (1-ci rayonda 25; 3-cü rayonda 28; 4-cü rayonda 40; 2-ci rayonda 33) 126 ibtidai, bir (1) sinifli (1-ci rayonda 43; 3-cü rayonda 40; 4-cü rayonda 24; 2-ci rayonda 51) 158 ibtidai kənd məktəb fəaliyyət göstərirdi. Dörd rayonda cəmi 284 ibtidai məktəb var idi ki, bununda 126 iki sinifli, 158 bir sinifli idi. Şəhər məktəbləri 4 rayon üzrə 40 ibtidai məktəb (29 iki sinifli, 11-i bir sinifli idi) olduğu halda, kənd ibtidai məktəbləri 284 (126 iki sinifli, 158 bir sinifli) idi.

Şəhər və kənd ibtidai məktəblərin hər iki dərəcə üzrə cəmi 324 ibtidai məktəb təşkil edirdi. Bu məlumatlar 1915-ci il tədris ilinə aiddir. 1916-cı ilin yanvarın 1-nə kimi 326 ibtidai (iki sinifli və bir sinifli şəhər-kənd ibtidai məktəbləri) məktəb (1-ci rayon üzrə 86; 3-cü rayon üzrə 76; 4-cü rayon üzrə 67; 2-ci rayon üzrə 97) fəaliyyət göstərmişdir. Bu məktəblərdən 71-i (1-ci rayon üzrə 14; 3-cü rayon üzrə 16; 4-cü rayon üzrə 11; 2-ci rayon üzrə 30) xüsusi, 255-i isə (1-ci rayon üzrə 72; 3-cü rayon üzrə 60; 3-cü rayon üzrə 56; 2-ci rayon üzrə 67), icarəyə (kirayə) götürülmüş mənzillərdə yerləşmişdir. Xüsusi mənzillərdə, yəni məktəbin normal fəaliyyəti üçün uyğun olan şəraitdə 71-ibtidai məktəb, 255-isə çox az və ya demək olar ki, ən aşağı şəraitdə olan mənzillərdə yerləşirdi. Xüsusi mənzillər dedikdə bir qismi dövlət tərəfindən

tikilən, bir qismi isə kirayə edilmiş mənzillər təşkil edirdi, bunlar müəyyən qədər az da olsa qalan məktəblərə nisbətən tədris üçün şərait var idi.

1916-cı ilin əvvəllərinə kimi Gəncə quberniyasının dörd rayonu üzrə (1, 2, 3, 4-cü) məktəblərdə 810 nəfər kişi və qadın müəllimləri işləyirdi. Bunlardan 1-ci rayon üzrə 258 nəfər, 3-cü rayon üzrə 143; 4-cü rayon üzrə 174; 2-ci rayon üzrə 235 pedaqoji işçi çalışırdı. Kişi cinsinə aid olan bu müəllimlərin ümumi 260 nəfər olub, bunlardan 61-i 1-ci rayonda; 41-i 3-cü rayonda; 64-ü 4-cü rayonda; 94-ü 2-ci rayonda çalışırdı. Bütün müəllim kontingentində yalnız 1 (bir) nəfər ali savadlı müəllim-kişi var idi. Bütün 810 nəfər müəllimin 131 nəfəri (1-ci rayonda 34; 3-cü rayonda 26; 4-cü rayonda 37; 2-ci rayonda 34 müəllim) xüsusi hazırlığı olan və təhsilli idi. Orta və ibtidai müəllim 176 (1-ci rayonda 62; 3-cü rayonda 32; 4-cü rayonda 35; 2-ci rayonda 47 müəllim) nəfər idi. Təhsil hüququ olmayan 29 (1-ci rayonda 8; 3-cü rayonda 8; 4-cü rayonda 13 nəfər) nəfər idi.

Qadın müəllimlərindən 109 nəfər xüsusi hazırlıqlı və təhsilli (1-ci rayonda 63; 3-cü rayonda 13; 4-cü rayonda 4; 2-ci rayonda 29 nəfər), 87 nəfər orta və ibtidai təhsilli (1-ci rayonda 29; 3-cü rayonda 12; 4-cü rayonda 19; 2-ci rayonda 27 nəfər idi), 17 nəfəri (1-ci rayonda 1; 3-cü rayonda 11; 4-cü rayonda 1; 2-ci rayonda 4 nəfər) təhsil hüququ olmayanlar idi, kişi və qadın müəllimlərinin müqaisəli təhlilinə görə 568 kişi, 273 nəfər qadın müəllimi var idi.

Alınan məvacibin miqdarı: Tədris ili ərzində pulsuz və ya məvacibsiz işləyən olmamışdır.

İl ərzində işçilərin aldıqları məvacibin miqdarı, hər əmək haqqı hesabı ilə; Dörd rayon üzrə 50 rubldan az məvacib olan olmamışdır. İşçilərdən 1 nəfər (4-cü rayonda) 50 rubl əmək haqqı almışdır, 12 nəfər (1-ci rayonda 10; 4-cü rayonda 2 nəfər) 50 rubldan 100 rubla kimi (1-ci rayonda 10; 4-cü rayonda 2 nəfər) 12 nəfər, 100 rubldan 150 rubla kimi 147 (1-ci rayonda 43; 3-cü rayonda 27; 4-cü rayonda 22; 2-ci rayonda 55 nəfər) nəfər, 150 rubldan 200 rubla kimi 128 (2-ci rayonda 36; 3-cü rayonda 14; 4-cü rayonda 39; 2-ci rayonda 39 nəfər), 200 rubldan yuxarı 522 nəfər (1-ci rayonda 169; 3-cü rayonda 102; 4-cü rayonda 110; 2-ci rayonda 141 nəfər) əmək haqqı və ya məvacib almışdır. Göstərilən dörd rayon üzrə pedaqoji və texniki işçilərin ümumi sayı 1916-cı ilin 1 yanvarına kimi 800 nəfər olmuş, həmin ilin axırına yaxın 10 nəfər artaraq cəmi 810 nəfər təşkil etmişdir.

Müəllimlərin əmək haqqının miqdarı mövcud şəraitə görə (müharibə dövrünə görə) çox aşağı səviyyədə idi. Ümumilikdə götürdükdə bu məvaciblə adi səviyyədə dolanmaq çətin idi. Buna görə bir qisim müəllimlər işdən əvvəl və sonra müxtəlif təsərrüfat işi ilə və s. məşğul olurdular. Bu da təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Digər tərəfdən müxtəlif vaxtlardan bir qisim müəllimlər iş yerlərini tez-tez dəyişir və yaxud iş yerlərini məcburi və ya qeyri məcburi tərk edirdilər.

Əsasən tədris rus dilində olduğu üçün əlavə çətinliklər də yaranırdı. Çünki yerli əhalidən (azərbaycanlı) olan məktəblilər rus dilini öyrənməkdə çətinliklər çəkdiyindən bir tərəfdən uşaqları təhsilə cəlb etməkdə və ya axıra kimi oxumaqları müşkül işə çevrilirdi. Müəllimlərin 80-90%-i xristian dininə mənsub olub (rus, erməni və s.) ruslaşma siyasətinə qulluq edirdilər. Bu baxımdan işçilərin dini inanclarına və ya mənsubiyyətinə görə mövcud vəziyyətə nəzər salsaq görürük ki, xristian dininə mənsub olub qeyri türk və ya tatar (azərbaycanlı olanlar) olanlar yerli əhalidən (azərbaycanlılardan) çox böyük üstünlüklə fərqlənirdilər.

Ümumi işçilər və iştirakçılar 18290 nəfər (13955 nəfəri kişi, 4335 nəfər qadın) təşkil edirdi. Rayonlar üzrə əhalinin cinsi bölgüsünə gəldikdə 13955 nəfər kişinin 1-ci rayonda 4026-sı, 3-cü rayonda 2808-i, 4-cü rayonda 3537-i, 2-ci rayonda 2584-ü yaşayırdı. Dörd rayonda

4335 qadın yaşayırdı ki, bunun da 1962 nəfəri 1-ci rayonda, 713 nəfəri 3-cü rayonda, 567 nəfəri 4-cü rayonda, 1088 nəfəri 2-ci rayonda idi.

Dini inanclarına və cinsi fərqlərinə görə işçilərin ümumi vəziyyəti belə idi: pravoslavlar, kişilər 390 (1-ci rayonda 212; 3-cü rayonda 34; 4-cü rayonda 17; 2-ci rayonda 127 nəfər) qadınlar 404 (1-ci rayonda 255; 3-cü rayonda 24; 4-cü rayonda 12; 2-ci rayonda 113) nəfər idi.

Roma-katoliklər kişilər 1-ci rayonda 4; 3-cü rayonda 1; 2-ci rayonda 1 nəfər olmaqla cəmi 6 nəfər idilər. Qadınlar isə cəmi 13 nəfər olmaqla 1-ci rayonda 9; 3-cü rayonda 2; 2-ci rayonda 2 nəfər təşkil edirdi.

Ermənilər 7278 nəfər kişi, 2510 qadın olmaqla cəmi 9788 nəfər olmaqla 1-ci rayonda 1840; 3-cü rayonda 1631; 4-cü rayonda 2158; 2-ci rayonda 1642 kişi, 1-ci rayonda 912, 3-cü rayonda 610; 4-cü rayonda 421; 2-ci rayonda 567 nəfər qadın çalışırdı. Müxtəlif xristian dininə mənsub olan işçilər 1593 nəfər təşkil edirdi ki, bunlardan 992-i kişi, 601-i isə qadın idi. Bunların da rayonlar üzrə 678-i 1-ci rayona, 182-si 4-cü rayonda; 138-i 2-ci rayonda idi. Qadınların 445-i 1-ci rayonda, 76-ı 4-cü rayonda, 97-si 2-ci rayonda çalışırdılar. Yəhudilərdən bu sahədə çalışanlardan 56 nəfər idi ki, bunlardan da 52 nəfəri kişi olub 10 nəfəri 1-ci rayonda, 42-si 2-ci rayonda çalışırdılar, 4 nəfər 1-ci rayonda idi.

Müsəlman dininə (Məhəmmədçilər) mənsub olan işçilər 5224-ü kişi, 798-i isə qadın idi. Cəmi 6022 nəfər olan azərbaycanlılardan olan kişi işçilərdən 1260-ı 1-ci rayonda; 3-cü rayonda 1142-i; 4-cü rayonda 1178-i; 2-ci rayonda 1634 nəfəri çalışırdı. 798 nəfər qadınlardan 349-u 1-ci rayonda; 82-si 3-cü rayonda; 58-i 4-cü rayonda; 309-u 2-ci rayonda fəaliyyət göstərirdi.

Müəllimlərin ixtisas və təhsil səviyyəsi təlim və tərbiyə prosesinin gedişində əsas amillərdən biri olduğu üçün kurs ixtisaslarına da müəyyən əhəmiyyət verilirdi. 1915-ci ildə 2126 nəfər işçi kurslarda oxumuş, onlardan 425 nəfəri kursu bitirmişdir ki, bunların da 154-ü 1-ci; 135-i 3-cü; 84-ü 4-cü; 52-i 2-ci rayonda idilər. 229 nəfər isə ikinci dərəcə olmuşlar. Bunlardan 3-cü rayonda 135; 4-cü rayonda 84; 10 nəfər isə 2-ci rayonda işləyirdilər.

Göstərilən rayonlar üzrə (1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü) məktəblərin fəaliyyətinə sərf edilən maliyyə məsrəfləri 8 müxtəlif mənbələrdən alınacağı halda cəmi 443159 rubl 61 qəpik olmuşdur. Bunlardan 1-ci mənbə dövlət xəzinəsidir ki, bu da 4 rayon üzrə cəmi 215723-rubl, 54 qəpik təşkil edir. Zemistov yığımı 76095 rubl olmuşdur.

İctimai və müxtəlif silk, təbəqələrin, habelə kapitl hesabından cəmi 103465 rubl, 44 qəpik, yaxud 1-ci rayon üzrə 11037 rubl, 3-cü rayon üzrə 25609 rubl, 4-cü rayon üzrə 28547 rubl, 2-ci rayon üzrə 38160 rubl 15 qəpik maliyyə vəsaiti məsrəf edilmişdir. Təhsil haqqı hesabına yığılan 31859 rubl 63 qəpik məktəblərin fəaliyyətinə sərf edilmişdir ki, bunun da 16963 rublu 1-ci rayona, 4660 rubl 3-cü rayona, 7998 rubl 4-cü rayona, 2-ci rayon üzrə 5430 rubl pul təyin edilərək xərclənmişdir. Beləliklə, 4 rayon üzrə tədris ili ərzində (1915-16-cı) cəmi 443159 rubl, 61 qəpik pul xərclənmişdir. Növbəti ilə xüsusi qalıq olan 260 rubul olmuşdur. Təhsildə xərclənən bütün bu maliyyə vəsaitinin toplanıb məktəblərə məsrəf edilməsində göründüyü kimi hökumətdən çox müxtəlif silk, təbəqə, cəmiyyətlər daha çox maraqlı olmuşdular.

Məktəblərdə, eləcə də bütün təhsil ocaqlarında tibbi-sanitariya nəzarəti demək olar ki, bərbad və ya yarıtmaz vəziyyətdə idi. Şəhərdəki 40 (29 iki sinifli, 11 bir sinifli) ibtidai məktəb, kənddəki 284 ibtidai məktəb (126 ibtidai iki sinifli, 158 bir sinifli) olmaqla cəmi 324 ibtidai məktəb üzrə 1 nəfər həkim və 1 nəfər feldşer (tibb işçisi) xidmət edirdi.

Məktəblərdə səhiyyənin vəziyyəti və məktəb mebellərin mövcudluğu baxımından 2 arşın (0,71 metr) hesabı ilə 4 rayon üzrə 178 arşın, 2 kq arşından artıq olmaqla adam başına 148 arşın

düşürdü [11- V, 51-58]. Rayonlar hesabı ilə götürdükdə adam başına 2 arşından az olmayaraq 1-ci rayon üzrə 36, 3-cü rayon üzrə 45, 4-cü rayon üzrə 44, 1-ci rayon üzrə 53 arşın olmaqla cəmi 178 arşın idi. Ancaq 2 kq arşından çox olmaqla 1-ci rayon üzrə 50, 3-cü rayon üzrə 30, 4-cü rayon üzrə 23, 2-ci rayon üzrə 43 kq arşın adam başına düşürdü ki, bu da cəmi 148 kq arşın idi.

Məktəblərin şüşə və yanacaq ilə təmin olunmasına aid: məlumatlara görə adam başına 1/5 arşından az olmayaraq 4 rayon cəmi 198 arşın olmaqla 1-ci rayon üzrə 41, 3-cü rayon üzrə 51, 4-cü rayon üzrə 45, 2-ci rayon üzrə 58 arşın idi. 1/5 arşından çox olmaqla adam başına cəmi 134 arşın idi ki, bu da 1-ci rayon üzrə 45, 3-cü rayon üzrə 24, 4-cü rayon 22, 2-ci rayon 48 arşın idi.

İşıqla (kerasin-ağ neft) işıqlanan məktəblər üzrə cəmi 385 idi ki, bunun da 1-ci rayon üzrə 86, 3-cü rayon üzrə 76, 4-cü rayon üzrə 67, 2-ci rayon üzrə 86 məktəb var idi. Qaz yanacağında istifadə edilməmiş, elektrik enerjisindən yalnız 1 məktəbdə (1-ci rayonda) istifadə edilmişdir.

Məktəblərin qızdırılması yerli imkanlardan (ağac, qamış, kərmə və s.) istifadə edilməkdə qızdırılırdı. Cəmi 826 məktəbdən 86-cı 1-ci rayonda, 76-ı 3-cü rayonda, 4-cü rayonda 67, 2-ci rayonda 97 məktəb yerli imkanlar hesabına təmin olunurdu.

Məktəblərin hava dəyişmə sistemi ancaq təbii idi. Texniki vasitələr yox idi. Cəmi 826 məktəbdən 1-ci rayonda 86, 3-cü rayonda 75, 4-cü rayonda 67, 2-ci rayonda 86 məktəbdə yalnız odun yandırılırdı, qalan fəsillərdə isti və ya soyuq olurdu.

Məktəblərin mebel (parta, stul, stol və s.) təminatı çətin vəziyyətdə idi. Məktəblərin yalnız 220-də o qədər tələbatı ödəməyən vəsaitlər var idi.

1916-cı il 1 yanvara kimi 18290 nəfər şagird var idi ki, bunun da 5938 nəfəri 1-ci rayonda, 3626 nəfəri 3-cü rayonda, 4104 nəfəri 4-cü rayonda, 4678 nəfəri 2-ci rayonda idi.

Tədris ili ərzində ölənlərin sayı 38 nəfər olmuşdur ki, bunun da 18-i 1-ci rayonda, 1-i 3-cü rayonda, 11-i 4-cü rayonda, 8-i 2-ci rayonda vəfat etmişdir. Bu göstəricilər müharibədən əvvəlki ildən qat-qat artıq idi (96%).

1916-cı ilin əvvəlində 325 ibtidai məktəb olmuşdur ki, bunun da 1-ci rayonda 86-ı, 3-cü rayonda 75-i, 4-cü rayonda 67-si, 2-ci rayonda 98-i fəaliyyət göstərmişdir. 1916-cı ilin axırında işə 326 ibtidai məktəb olmuşdur. Yalnız bir məktəb açılmışdır. Məktəblərin maddi-təminat məsələsi çox çətin idi. Digər tərəfdən isə müəllimlər çatışmırdı. Bu və ya digər saysız-hesabsız çətinliklərin olmasının əsas səbəbi müharibə vəziyyətinin olması idi.

Məktəblərin fəaliyyətinin təşkili, idarə olunması və fəaliyyətinin təşkili müxtəlif mənbələrdən əldə olunan vəsait hesabına mümkün idi.

Dövlət xəzinəsi (vəsait) hesabına 7 ibtidai şəhər məktəbi, onunda birinci rayonda 2-si, üçüncü rayonda, 3-ü, 4-cü rayonda 2-si yerləşirdi.

İctimaiyyət hesabına 35 ibtidai şəhər məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan 15-i 1-ci rayonda, 7-i 3-cü rayonda, 13-cü 2-ci rayonda mövcud idi.

Zemistov idarələrinin ödədiyi maliyyə vəsaiti ilə cəmi 15 ibtidai məktəb var idi. Bu da 1-ci rayonda yerləşirdi.

Xalq Təhsil nazirliyi hesabında və ya sərəncamında olan ibtidai məktəblərin sayı, iki sinifli məktəblər 127 (bunların da 16-ı 1-ci rayonda, 38-i 3-cü rayonda, 40-ı 4-cü rayonda, 33-ü 2-ci rayonda) olmuş, birsinifli 149 dənə olmuşdur. Bunun da 37-i 1-ci rayonda, 29-u 3-cü rayonda, 24-ü 4-cü rayonda, 50-si 2-ci rayonda olmuşdur. Dörd rayon üzrə olan 276 ibtidai (127 məktəb iki sinifli, 149 məktəb bir sinifli) məktəb 1916-cı tədris ilində fəaliyyət göstərmişdir.

Ümumilikdə götürdükdə oğlan və qız məktəbləri bu cür göstəricilərlə mövcud olmuşdur: Oğlan iki sinifli ibtidai məktəblərin sayı 71,917 ibtidai iki sinifli məktəblərin sayı 5-nə idi. Oğlan və qızların bir yerdə oxuduqları qarışıq ibtidai məktəblərin sayı 89 idi. Bunlardan 18 dənəsi 1-ci rayonda, 18-i 3 rayonda, 23-cü 4-cü rayonda, 21-i 2-ci rayonda yerləşirdi.

Kəndlərdə xristian dini təhsili verən məktəblər yox idi. Ümumiyyətlə demək lazımdır ki, ayrıca xristian və ya xristian dininə aid kəndlərdə ibtidai və ya hər hansı məktəb fəaliyyət göstərmirdi. Bir sinifli məktəblərin 67-si oğlan, 32-si qız, 71 qarışıq idi. Bir sinifli oğlan və qız məktəblərinin cəmi 119 idi və 71-dənə də qarışıq ibtidai məktəb əlavə edildikdə bütövlükdə 190 ibtidai məktəb mövcud idi.

Bu bir sinifli məktəblər rayonlar üzrə belə bölünmüşdür: 1-ci sinifli oğlan ibtidai məktəbi cəmi 67-dənə olmaqla 1-ci rayonda 16, 3-cü rayonda 12, 4-cü rayonda 17, 2-ci rayonda 22-si fəaliyyət göstərmişdir. Birsinifli qız ibtidai məktəbləri 4 rayon üzrə 32 dənə olub 6-sı 1-ci rayonda, 11-i 3-cü rayonda, 5-i 4-cü rayonda, 10-u 2-ci rayonda idi. Oğlan və qızların birlikdə oxuduqları qarışıq ibtidai məktəb 4 rayon üzrə 71-də olub, 23-ü 1-ci rayonda, 18-i 3-cü rayonda, 2-i 4-cü rayonda, 27-si 2-ci rayonda olmuşdur.

1915-1916-cı tədris ilində Gəncə quberniyasında 3 məktəb bağlanmış, 1 məktəb açılmışdır. Yenidən təşkil edilmiş 4 ibtidai məktəb olmuşdur. Bir və ikisinifli ibtidai məktəblərdə olan siniflərin sayı cəmi 564 dənə idi. Rayonlar üzrə bölünən məktəblərin 1-ci rayon üzrə 160, 3-cü rayon üzrə 108, 4-cü rayon üzrə 104, 2-ci rayon üzrə 192 ibtidai məktəb olmuşdur.

Əhaliyə görə adam sayına görə məktəblərin sayı nəzərə alsaq yenə də gəlmə və ya xristian dininə mənsub olan qeyri-azərbaycan milliyyətinə mənsub olan əhəlinin adam başına düşən məktəblərin miqdarı xeyli çoxsa doğru fərqlənirdi. Rus milliyyətinə aid olan adam başına min nəfər hesab ilə 1-ci rayonda 4 min nəfərə 10 məktəb, 3-cü rayonda 6 min nəfərə 1 məktəb, 4-cü rayonda 4 min nəfərə 4 məktəb, 2-ci rayonda 8,0 min nəfər 6,0 məktəb düşməklə cəmi 4 rayon üzrə 22 min nəfərə 20 məktəb düşürdü. Gəncə quberniyasının 4 rayonu üzrə 1 məktəbə 1-ci rayonda 0,4 min nəfər, 3-cü rayonda 6 min nəfər, 1 məktəb 4-cü rayonda 1 min nəfərə 1 məktəb, 2-ci rayonda 1,3 min nəfərə 1 məktəb düşməklə, orta hesabla 2,2 min nəfər adam başına 1 məktəb düşürdü.

Gürcü millətinə aid olan məktəb yox idi.

Erməni millətinə aid olan 373 min nəfər əhaliyə, 1-ci rayonda 43 min nəfər başa əhaliyə 39, 3-cü rayonda 118 min nəfər adam başına 44 məktəb, 4-cü rayonda 106 min nəfər adam başına 31 məktəb, 2-ci rayonda 106,10 min nəfər adam başına 33 məktəb düşürdü. Cəmi 373 min ermənin 4 rayon 149 məktəbi var idi.

Tatar (azərbaycanlı) millətinə aid olan 644 min əhaliyə, 1-ci rayonda 104 min adam başına 33 məktəb, 3-cü rayonda 131 min adam başına 30 məktəb, 4-cü rayonda 300 min adam başına 32 məktəb, 2-ci rayonda 209,5 min nəfər adam başına 51 məktəb. Cəmi göstərilən rayonlarda 644 min azərbaycanlının 148 ibtidai məktəbi var idi.

Milliyyətə mənsub olan əhəlinin adam başına düşən məktəblərin sayının müqayisəli göstəricisi belədir. Dörd rayon üzrə 22 min nəfər rus əhalisinin 20 ibtidai, 373 min nəfər erməni əhalisinin 149 ibtidai, 644 min nəfər olan azərbaycanlıların 148 ibtidai məktəbi var idi. Qeyri azərbaycan millətindən olan yerli olmayan millətlər üçün də məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Kürdlər və avarlar bu kateqoriyaya aid olan millətlərdən idi. 1915-ci ildə quberniyada yeni məktəblərin açılması haqqında Yelizavetpol quberniyasının Xalq məktəblər Direksiyasının

məlumatında göstərilirdi ki, [12-, 107]. Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının dağlıq sahəsindəki Keştataq kürd cəmiyyət birliyinə aid olan 17 kəndində 2756 nəfər kişi, 2849 nəfər qadın olmaqla cəmi 5505 nəfər, Koturlu birliyinə daxil olan 17 kəndi 1926 kişi, 1578 qadın olmaqla cəmi 3504 nəfər kürd, Araz əhalisinin birliyində 6 kənddə 2359 kişi, 2118 nəfər qadınlardan olan cəmi 4469 nəfər əhali var idi. Yekun götürdükdə 34 kəndi birləşdirən kürd cəmiyyət birliyində 9009 nəfər kürd və 6 kəndi özündə birləşdirən 4469 nəfərlik avar cəmiyyət var idi. Quberniyanın nəzdində olan başqa millətlərlə yanaşı kürd və avarlardan olan əhalinin cəmi 13.478 nəfər idi.

Kürd kəndləri və onlarda yaşayanların sayı

<i>S/s</i>	<i>Keştak Kürd cəmiyyət birliyinə aid kəndlər</i>	<i>Yekun</i>	<i>Kişi</i>	<i>Qadın</i>
1.	Zəylik kəndi		252	243
2.	Zoz kəndi		307	280
3.	Molla-Bayramlı kəndi		72	70
4.	Məmed Sofulu kəndi		80	83
5.	Cırax kəndi		150	160
6.	Şurtan kəndi		152	175
7.	Seyid Bullax kəndi		165	166
8.	Xolzak Alxanlı kəndi		72	77
9.	Tatlar kəndi		110	130
10.	Tarovlar kəndi		85	90
11.	Kəlbəcər kəndi		340	350
12.	Qılınclı Bərki kəndi		160	179
13.	Kilisə kəndi		160	179
14.	Allukənd		260	156
15.	Yeştak kəndi		220	200
16.	Həsənlər kəndi		195	235
17.	Copurlu kəndi		94	72
	Cəmi:	5605	2756	2849

Qoturlu ictimai birlik cəmiyyətinə aid olan kəndlər və onların kürd əhalisi haqqında 1914-cü il məlumat cədvəli

<i>S/s</i>		<i>Kişi</i>	<i>Qadın</i>	<i>Yekun</i>
1.	Ağcakənd	225	168	
2.	Xanlanu kəndi	133	105	
3.	Oruclar kəndi	145	105	
4.	Baştıbeli kəndi	221	189	
5.	Qaracanlı kəndi	73	61	
6.	Sultanlı kəndi	81	45	
7.	Qaşanlılılar kəndi	144	104	
8.	Zülfüqarlı kəndi	167	122	
9.	Moz Qaracanlı kəndi	102	88	
10.	Abdulla Uşağı kəndi	133	187	
11.	Asrik kəndi	83	70	
12.	Qazqulu kəndi	106	78	
13.	Qaraxancalı kəndi	81	78	
14.	Şakeram kəndi	58	58	
15.	Marlyunşak kəndi	50	45	
	Cəmi:	1926	1578	3504

Avarlinske ictimai birlik cəmiyyətinə aid olan kəndlər və onların kürd əhalisi cədvəli

<i>S/s</i>		<i>Kişi</i>	<i>Qadın</i>	<i>Yekun</i>
1.	Çirkin Alxashlı kəndi	447	318	Bir sinifli məktəb
2.	Çaykənd Alxashlı kəndi	271	304	

3.	Qamışlı kəndi	273	332	
4.	Millu kəndi	70	68	
5.	Aşağı Qılınclı kəndi	346	302	
6.	Ayrım kəndi	944	794	
	Cəmi:	2351	2118	4469

Cədvəllərdən məlum olur ki, 38 kürd icma birliyinə aid olan kəndlərdə 7033 kişi, 7535 qadın olmaqla 14568 nəfər əhali olmuşdur ki, bunların uşaqları üçün məktəb açılması zəruri problem kimi öz həllini zəruri edirdi [13-v. 107-108].

Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən çar müstəmləkəsi olan Azərbaycanda bütün sahələrdə birinci dünya müharibəsi dövründə durğunluq və tənəzzül bərqərar oldu, müharibə davam etdikcə çar Rusiyasının bu müharibədə iştirakının uzanması böhranlı vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Bu cür vəziyyətin problemləri Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə qəzasında da mövcud idi. Bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də saysız-hesabsız əlavə çətinliklər və geriləmələr yaranırdı. Məktəblərin binalarının bir qismi hərbi hissələrin ixtiyarına verildi, məktəb binalarının yarıdan çoxu baxımsızlıq ucbatından yararsız vəziyyətə düşdü, valideynlərin xeyli qismi hərbi-təsərrüfat işlərinə cəlb edildiyi üçün ailələr başsız və nəzarətsiz qaldı [14-v. 15].

Dövlət və aidiyyəti mənbələrdən təhsilin maliyələşməsinə maliyyə və s. ayrılımlar müharibədən əvvəlki dövrlərdən qat-qat azaldılmışdır. Məsələn, Gəncə quberniyasının ibtidai məktəbləri üçün 1918-ci il üçün Zemestov xərclərindən 73695 rubl, məktəblər üçün 127542 rubl ayrılması nəzərdə tutulmuşdur, bu da müharibədən əvvəlki səviyyənin ½ hissəsi demək idi [15-v. 10, 15, 20]. Müharibənin törətdiyi çətinliklər sonrakı illərdə də davam edirdi. 1918 və 1919-cu tədris illərində qəzada fəaliyyət göstərən 88 məktəbdən 50-yə yaxını normal olmayan binalarda yerləşirdi, hansı ki, bu binaların tavanı və pəncərəsi olmayan vəziyyətdə idi, döşəmə əvəzinə toz-torpaqlı örtük idi, siniflərin qapıları sınıq-salxaq idi, gəgenik natəmizlik və s. mövcud idi. Şagirdlər şəraitətsizlik ucbatından tez-tez xəstələnir, böyük fasilələrlə dərslər buraxırdılar. Vəziyyətin və şəraitin ağırlığından təhsilə cəlb edilənlərin sinifdə sayı sürətlə azalırdı. Əgər müharibədən əvvəl hər sinifdə 70-90 nəfər şagird olurdusa, indi siniflərdə şagirdlərin sayı 10-12 nəfər təşkil edirdi [16-v. 20]. Məktəb binalarının yarıdan çoxu maddi və fiziki şəraiti olduqca qeyri-qənaətbəxş idi. Ölkədə anarxiyanın olması nəticəsində çox məktəblər dağılmış və uçmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Hüseyn Mustafa oğlu. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı. 1985-ci il. 299 səh.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1960-1920-ci illər). Bakı. "Elm" 2008-ci il. 696s.
3. XX əsr Azərb. tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Təhsil", 2009-cu il, 560 səh.
4. Şahin Tağıyev., Mirzə Abbas Abbaszadə., Mehdi Abbaszadə. Böyük maarifçi Mirzə Abbas Ələkbər oğlu Abbaszadənin həyat yolu və onun sələfləri. – Bakı: Mutərcim, 2018, -212 səh.

5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, fond 344, siyahı 1. İş...bağlama 1 “a” SAX-VAH 382 vərəq 107.
6. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, fond 344, siyahı 1., bağlama 1 “a” SAX-VAH 382 vərəq 107-108.
7. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f. 344, b. 1 “a”, iş. 382. V. 15.
8. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f.344, s 1.b.1 “a”, iş. 382. V. 10, 15, 20.
9. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f. 344, s 1. b. 1 “a”, iş. 382. V. 20.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 440 səh.
11. Azərbaycan RMAİ Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f. 344, s 1. b. 1 “a”, SAX-VAH 382 vərəq 51-58.
12. Yenə orada. V. 107.
13. Yenə orada. V. 107-108.
14. Yenə orada. V. 15.
15. Yenə orada. V. 10, 15, 20.
16. Yenə orada. V. 20.

**ШКОЛЫ ГЯНДЖИНСКОЙ (ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОЙ) ГУБЕРНИИ
(1915-1916 гг.)**

Усенов Фахрaddin Эйиб оглы, Мурсагулов Ильгар Хатам оглы
Резюме

В статье подробно изучена деятельность школ Елизаветпольской (Гянджинской) губернии в 1915-1916 учебном году, впервые подробно приведены материально-педагогические особенности и организация. На основе многочисленных научных источников, а также архивных документов были изучены такие важные вопросы, как качество преподавания в школах, действующих в Гяндже, и состав преподавательского состава. В статье на научной основе рассматриваются особенности развития системы образования региона в начале XX века.

**SCHOOLS OF THE GANJA (ELIZABETHPOL) PROVINCE
(1915-1916)**

Usenov Fakhraddin Eyib, Mursagulov Ilgar Khatam
Summary

In article have been examined in detail the activities of the schools of the Elizavetpol (Ganja) province in the 1915-1916 academic year, for the first time the material and pedagogical features and organization are given in detail. On the basis of numerous scientific sources, as well as archival documents, such important issues as the quality of teaching in schools operating in Ganja and the composition of the teaching staff were studied. In the article, on a scientific basis, the features of the development of the education system of the region at the beginning of the 20th century are considered.

Rəyçi: dosent A.Ş.Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 05 mart 2022-ci il tarixli iclasının 12 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 aprel 2022-ci il